

AZƏRBAYCAN DİLİ

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinrzayev@gmail.com

NAXÇIVANDA M.Ö. YAŞAMIŞ TURDİ PROTOTÜRKLƏRİ İLƏ BAĞLI ETNOOYKONİMLƏR

Məqalədə m.ö. Naxçıvanda yaşamış Turdi türklərinin adı ilə bağlı oykonimlərdən bəhs olunur. Naxçıvanla bağlı bu mövzu indiyədək alınlar tərəfindən araşdırılmamışdır. Bu prototürk adlarını daşıyan oykonimlərdəki dil elementləri müxtəlif sözlük və mənbələrlə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Bu istiqamətdə dil elementləri əski yazılı salnamələrə istinadən də təhlil olunmuşdur. Bu yazılardakı qədim türk sözləri ilə oykonimdəki sözlərin müqayisəsi yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarır. Linqvistik təhlil zamanı Naxçıvan oykonimlərində ortalığa çıxan yazıyaqədərki dövr dil elementləri antik yazılarda da təkrarlanır. Tarixi materialların hərtərəfli araşdırılması zamanı aydın olur ki, oykonimlər bu tayfaların adından yaranıb. Turdi prototürkləri isə antik mənbələrə əsasən m.ö. IV-III minillikdə qədim Naxçıvan-Naxçər ölkəsi ərazilərində yaşamışlar.

Açar sözlər: *Turdi, Turdetan, Tərətum, m.ö. minilliklər, etnooykonim, dil elementləri.*

Qədim qaynaqlarda tarixi köçü m.ö. VI-IV minilliyə dayanan, adı prototürk As boyları ilə birgə çəkilən Turdi türkləri Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olması, ilk dəfə sistemli tədqiq edilir. Bu tayfaların dili, tarixi və ərazisi tədqiq edilməsə də, əski mənbələr onların ərazisi, dili, türk tayfa ittifaqında yeri haqqında geniş bilgi verir.

Bu ad “Tur+ti” şəklində Tur tayfa adı və türk dilində “di/ti” sözü omonim kimi “tikmək”, “möhkəm”, “əbədi” mənalarındadır [5, s. 558, 565; 14, s. 80]. “Tur” sözü isə lüğətlərdə “durmaq, qalmaq”, “toplanmaq” [15, s. 20, 334; 16, s. 28, 49; 17, s. 180, 233], “tör” yazılışında “hörmətli”, “müdrək başçı”, “toplum”, “möhkəm qala” mənalarında izah olunur [5, s. 580, 586; 17, s. 121; 28, s. 248]. A.Rahmeti və B.Tuxmeevin yazılarında “Qajus içərigdə qılıc baldujer, qajusi turada juluyda qarır” cümləsi [2, s. 84; 31, s. 83-86] “Kimi qılincını döyüş cərgəsində sınaıyır, kimi qalada qocalır” kimi tərcümə olunur və burada tura – “qala” mənasındadır. Bu nümunələrdə “tur”, “tür” kökü “ti” sözü ilə “uca yaranışın qurduğu”, “müdrək tikdiyi”, “başçı tikən”, “toplu tikən” mənalarını daşıyır. Türkiyə türklərində “Novruz Tura” bayramı adında “törə” və “tura” sözləri tayfa mənasını daşıyır.

Herodot skif yurdunda Tiras çayı boyu tirit və ellinlərin yaşadığını, ellinlərin “tirit” adlandığını yazır [13, II 43, 112; IV 51]. Biz “Tirit” adının türk mifindəki Tur+ti-“qurd toplumu”, “mötəbər qurdlar” kimi Qurd mifindən gəldiyini düşünürük. Əski türk bayraqlarında qurdbaşlı-itbaşlı rəsmlər də bunu sübut edir (F.R.).

Strabona və qaynaqlara istinadən C.Cəfərov m.ö. VI-IV minilliklərdə Turdetaniya adlı ölkədə Törtas – “Dörd As” Turdi tayfalarından, Dörd asların – turdilərin, m.ö. IV-III

minilliklərdəki türklərin ulu babaları olub, ibərələrdən daha sivil xalq kimi m.ö. VI minillikdə əlifbaya, qanunnamə və poeziyaya sahib olduqlarından bəhs edir. I.Cəfərov ibərələrin Tub ilə türk tayfa adından "ibər" kimi təhrif olunub Qafqazın ilk sakinlərindən biri olmaqla İber ərazisinin türk yurdu olduğuna dair elmi faktlar göstərir [4, s. 91-103]. Strabon öz əsərində Turdetaniya ölkəsini, Turdi adından Turdetaniya adının yarandığını, burada onların Turdetan, Turdul adlandığını yazır. Strabon Turdetan İber dili və əhalisinin fərqli olduğunu, Turdetaniyada Tinçiy, Kalpi, Asti, Nabris, Ebur kimi tayfa, liman şəhəri və keçid adlarını göstərir [29, VI, s. 139, VIII, s. 139, IX, s. 141]. Burada Tanqay adı -nq qoşa samiti ilə Tanay, Dunay, Kalpi/Kolpi adı Kaspi, Subi, Tatabi, Kutur adı Utuqur (otuz ögüz) kimi yüzlərə türk tayfa və şəxs adlarını təkrarlayır. Digər Asti – "Aslar tikan", Nabri – "qurdların verdiyi", sözləri də türk dilindədir ki, bu ərazinin türklərə aidiyyətini təsdiq edir [5, s. 558, 565; 14, s. 80; 20, s. 242, 306]. Etimoloji izahlar tarəfimizdən ilk dəfə verilir və adların söz quruluşları Naxçıvan oymaqlarından Tino, Tinas, Tinkan, Asti, Astap, Asay, Karpi kimi xeyli oymakların adlarına təkrarlanır [10, s. 167, 172, 182].

Bos Turdi türklərinin m.ö. IV-III minilliklərdəki ərazisi harada idi? Əgər Qafqaz və İspaniyada m.ö. I minillikdə iki İberiyi ölkəsi dünya xəritəsinə eyni vaxtda düşürsə [21, s. 2], Turdi və "İberiya" əraziləri tarixi arasında 3 min il fərq varsa, o zaman Turdi türklərinin ana yurdu hansı İberiyaya olmuşdur?

Fikrimizə, Bütöv Azərbaycan, hazırkı Türkiyə, hazırkı Orta Asiya ərazilərinə sahib olub Assuriya, Lidiya, Frakiya, Balkanlar, Misir ərazilərinin nəzarətə saxlayan As türklərinin varisi Turdi boyları da bu ərazilərdə Tir, Tiras, Tirodizə (Dizə?), Turi, Tirit, Tirrsen kimi şəxs, tayfa, əyalət adlarında öz izlərini qoymuşlar [13, I 105, 163; II 42-44, 112, 136; IV 51,170; VII 1224].

Mənbələr türdlərin aslarla m.ö. III minillikdə Kiçik Asiyadan Misirə gəlib yerləşdiyini, Tirin şəhəri və qıksos-gök asların arasında türdlərin olduğunu göstərir [32, s. 286, 411, 421]. Bu faktlar isə onların ana yurdunun m.ö. IV minillikdə "İber" dövləti tarixdə olmamışdan öncə Ön Asiya – qədim Azərbaycan olduğunu sübut edir. Aslar Ön Asiya xalqları, türdlər onların varisləri, Naxor boyları isə bu ərazinin yerli sakinləri idi. M.Maksimov Turdi türklərinə məxsus qızıl pulların yayım arealı, tarixini izləyərək türdlərin başqa (?) ərazilərdən gəlib İspaniyanın cənubunu tutub buranı "Turdetaniya" adlandırdığını yazır [18, s. 27, 33, 79].

Tit Livi m.ö. IV-III əsrdə Turdi boylarının və onların Turin şəhərinin adını çəkir [30, s. 156-157]. Bu m.ö. I minillikdə türdlərin qədim Azərbaycan ərazilərindən şimala yayımını, İberiya adlı ölkə yaratdığını, bu adın Subar, Xazar, Kəngər və s. türk tayfa adını, eləcə də Ubar sözünün "Bilqamis" داستانında Utnapistinin ata adını təkrarlaması, İberyanın türk ölkəsi olduğunu tam sübut edir [33, s. 191].

F.Əğasizadə Qafqazda Asturkan türk boylarının adını çəkir [38, s. 12]. Bu isə As və türdlərin eyniköklü olduğuna göstərir və Asturkan adı türk qurumu olmuşdur. Biz m.ö. I minillikdə Fərat çayının yuxarı axarlarında Koman, kumiklarla yanaşı, Turqu və Şubarların ərazi xəritəsini görürük [32, s. 514-517]. Bütün bunlar m.ö. IV minillikdə Turdi-As birliyinin ön və Kiçik Asiyanın yerli sakinləri olub, sonralar As, Kas, Subar, Koman, Şu və b. prototürklərə şimala doğru yayıldığını, sübut edir. Qədim dövrdən günümüzdə Bütöv Azərbaycanda Turkanbur, Turçaqay, Turabad, Turəkun, Turut [3, s. 94; 8, s. 176-177; 11, s. 469; 24, s. 146], örməntürklərə Turin, Tur, Turiy, Turka, Turan, [20, s. 30-33, 48, 57], Azərbaycanda torpaqları olmuş indiki Gürcüstan ərazilərində Sia+tura, Çoxa+turi, Tur+nauz, Lay+turi, Tur+avi, Ka+turi, Tur+uso, Tur+alat kimi yüzlərə adlar [20, s. 52-53; 26, s. 35, 138, 237] Turdi boylarının izləri olub, ərazinin

türklərə aidiyyətini göstərir. Naxçıvan ərazilərində bu türklər ilə bağlı 9 mənəqə adının etimoloji izahları da dediklərimizi təsdiq edir.

Cantarlar. 1590-cı ilin sənədlərində s-cə sə əvəzlənməsi ilə əhəli azərbaycanlılardan ibarət olmaqla Naxçıvanın Karni nahiyəsində göstərilən bu ad [10, s. 163] San+tur quruluşunda – "Şanlı Tur" mənasındadır və -lar şəkilçisi ada sonradan əlavə edilmişdir.

Comaqtur (2 kənd). Bu mənəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Şur nahiyəsində, sonrakı illərdə isə Yuxarı və Aşağı Comaqtur kimi iki kənd olaraq göstərilir, mənasının isə anlaşılmadığı bildirilir [10, s. 168, 154, s. 120]. Lakin yuxarıda da qeyd etdik ki, ad təsviri izahla "Comaqtur" kimi izah olunmuşdur [9, s. 45, 47, 63, 87-89]. Təbii ki, bu izah bir kənd adına şamil oluna bilməz. Adda ilk Com/qam – şaman sözü [5, s. 153] altay, başqırd, uygur, çuvaş, və b. dillərdə "yemək", "müzakirə etmək", "nəfəs almaq" mənalarında da izah olunur [25, s. 334]. Bu sözlərlə addın formalaşması qeyri-realdır. Türklərdə qam-şaman mifi, ayın və düşüncələri M.Seyidov, Abdulkadir İnan tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir [1, s. 26, 33-34; 27, s. 291-293]. Qam-şaman mifi ilə bağlı bu adlanma teoforik adlanma üsuldur. Mənəqə adındakı aq – "uca" sözü qədim türklərdə "akaa kökdəki tanrıqlar" – "uca göylərdəki tanrılar" [5, s. 31; 19, s. 83] və Akasti "Günəş və Ay allahlarının dayandığı uralıq" ifadələrində Tanrı ilə bağlıdır. Türklərin antropomorfik mifik adlar sistemində Harbak – "uca Harbe" əlam və kaslarda Harve, Harbe tanrı adları, Ak Baş kimi adlar [7, s. 134; 24, s. 383] ucağın izləri idi. Etnoykonim "Uca Tur şamanı" mənasında mifik inanc və tayfa adından formalaşmışdır.

Tir. Tayfa adından u-ci səvəzlənməsi ilə yaranan bu ad 1728-ci ildə bir adı da "Dir" olmaqla Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində qeydə alınır [10, s. 42].

Ternevit. Maraqlı semantik mənağa malik bu ad, 1727-ci ildə Naxçıvanın Sürməli nahiyəsində göstəriləndə [10, s. 63], Tur tayfa adı, ne/i – "verdi", "mükafatlandırdı" [otafiri box 6; 14]. eləcə də vit/bat – "ölkə, yurd" sözləri ilə "Turların verdiyi yurd" mənasında izah olunur.

Tərcanlı. Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində 1590-cı ildə qeydə alınan [10, s. 163] bu ad, sonrakı sənədlərdə göstərilir. Tayfa adı, can/san – "san-şöhər" türk sözləri ilə bu ad "Şanlı turdu" mənasındadır. Ada -lı şəkilçisi sonradan artırılmışdır.

Tarutum. Bu ad da Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində 1727-ci ildə qeydə alınır [22, s. 35]. Tərkib etibarən ilə bu adın "at" fərqi Tar+at+um itisna olunmaqla Turub adı ilə eyni mənəqədir. Buradakı at – "yer, məkən", "şöhərt" [5, s. 65; 25, s. 284] qədim türk sözləri adı "Şöhərtli tur evi" kimi mənalandır.

Tərli. Tur tayfa adı və il – "bölgə", "yurd" əski türk sözlərindən "Tur yurdu" mənasında izah olunan bu ad Naxçıvanın Sürməli nahiyəsində 1727-ci ildə qeydə alınır (10, s. 65). Adda l=i sas və hərfliyin yerdəyişməsi-metateza (vağzal-vağzal kimi) hadisəsi baş vermiş, ad Tərli yazılışından Tərli şəklində təhrif olunmuşdur.

Turub. Bu ada 1724-1727-ci ilin sənədlərində bir adı da "Turtun" olmaqla Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində rast gəlirik [10, s. 59-60; 23, s. 36]. Tur tayfa adındakı u – "ev", "gənc", ikinci yazılışda isə tun – "ilk", "birinci" eləcə də "sakit", qədim türk sözləridir [5, s. 586, 596, 619; 12, s. 228-229; 25, s. 561]. Bütün bu sözlərlə Turub mənəqəsinin "Tur evi" mənası daşıdığını doğru hesab edirik.

Turkavil. 1727-ci ildə Naxçıvanın Qarabəg nahiyəsində bir adı da "Tuqavil" kimi yazılan [23, s. 29] bu ad 16 mənəqədə biridi idi. 1590-cı ildə isə burada cəmi 8 ad göstərilir [10, s. 166], digər adlar isə başqa nahiyələrdə qeydə alınmışdır. Ad Tur+kab+il şəklində kab/kav – "ölkə", il – "yurd", "vətən" sözləri ilə [4, s. 45-47; 17, s. 217] "Uca Tur yurdu" mənasında izah olunur.

Adlardakı kab/kav – “ölke”, il – “yurd”, tun – “ilk”, can/san – “şan-şöhret”, ne/ni – “verdi” qədim türk sözləri də bu qədimliyi təsdiq etməklə türkdilərin türk boyu olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İnan A. Tarihçe ve Bugün Şamanizm. II Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1972, 233 s.
2. Rahmeti A.R. Kutadgu Bilig. I c., İstanbul: Metin, 1947, 656 s.
3. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
4. Сəфəров С.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
6. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
7. Дьяконов И.М. Люди города Ура. Москва: Наука, 1990, 429 с.
8. Qalibe F. Azərbaycanın doğusundakı yer adları. İstanbul: MOR, 2001, 187 s.
9. İmanlı A.K. Onomastika məsələləri. Naxçıvan: Məktəb, 2011, 314 s.
10. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
11. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва: Политиздат, 1952, 469 с.
12. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
13. Геродот. История / Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
14. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 278 s.
15. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 530 s.
16. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. II c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 366 s.
17. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, 452 s.
18. Максимов М.М. Очерк о золоте. Москва: Недра, 1977, 128 с.
19. Малов С.Е. Уйгурский язык. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1954, 203 с.
20. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУТК, 1985, 331 с.
21. Морской атлас Министерства Обороны СССР. Т. III, Москва: Главный штаб военно-морского флота, 1958, 24 с.
22. Naxçıvan MR MDA: f. 32, siy. 1, arx. 9, iş № 87, 1924, 16 s.
23. Naxçıvan sənəcinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
24. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.İ. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
25. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
26. Советский союз: Грузия. Москва: Мысль, 1967, 318 с.
27. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
28. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I, Ленинград: Наука, 1975, 672 с.
29. Страбон. География: в 17 книгах / Пер. статья и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
30. Тит Ливий. История от основания Рима / История античности. Т. II, Москва: Правда, 1989, 640 с.
31. Тухмеев В. Вопросы поэтики «Кутадгу-билик» Юсуфа Хас Хаджиба. Ташкент: Фан, 2004, 119 с.

32. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
33. Oğuz Y., Tuncay B. Türkün gizli tarihi. Bakı: Apostrof, 2009, 496 s.
34. www.hrono.ru/etnosy/etnos t.html.
35. www.radosvet.net/.../11Budqov.Nax.MR.top-drevnie-nazvaniya-gorodov-i-stran.html.

Фирudin Рзаев

ЭТНООЙКОНИМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОТОТЮРКАМИ ТУРДИ, ЖИВШИМИ В НАХЧЫВАНЕ ДО НАШЕЙ ЭРЫ

Статья посвящена этноойконимам, связанным с прототюркскими племенами Турди. Эта тема, связанная с Нахчываном, до сих пор не была исследована учеными. Языковые единицы в ойконимах, носившие имена этих прототюрков, сопоставлены с разными словарями и источниками. По этому направлению были исследованы и сопоставлены языковые элементы на основе древних летописей. При сопоставлении слова в летописях с древнетюркскими словами выявлено множество научных результатов. Обнаруженные языковые элементы в Нахчыванских ойконимах дописьменного периода при лингвистическом анализе повторялись и в античных летописях. Путём всестороннего анализа исторических материалов и языковых элементов выявлено, что ойконимы названы именами этих племен. А прототюрки Турди на основе античных сведений жили на древней Нахчыванской земле, в стране Нахарин, еще с IV-III тысячелетий до н. э.

Ключевые слова: Турди, Турдетан, Теретум, тысячелетия до н. э., этноойконимы языковых элементов.

Firudin Rzayev

ETHNOOIKONYMS RELATED WITH THE TURDI PROTO-TURKIC TRIBES LIVED IN NAKHCHIVAN B.C.

The paper is devoted to ethno-oikonyms associated with the Proto-Turkic tribes of Turdi. This topic, related to Nakhchivan, has not been investigated by scientists yet. The language units in the oikonyms bearing the names of these proto-Turkic are compared with different dictionaries and sources. In this direction, linguistic elements were studied and compared on the basis of ancient chronicles. When comparing the words in the annals with the ancient Turkic words, many scientific results were revealed. The discovered linguistic elements in the Nakhchivan oikonyms of the pre-literary period in linguistic analysis were repeated in ancient annals. Through a comprehensive analysis of historical materials and language elements revealed that the oikonyms are named after these tribes. And proto-Turkic of Turdi, based on ancient information, lived on the ancient Nakhchivan land, in the country of Nakharin, from the 4th-3rd millennium BC.

Keywords: Turdi, Turdetan, Teretum, millenniums B.C., ethnooikonyms, language elements.

(AMEA-nın mixir bir üzvi Əhbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)